

Liana Hurska-Kowalczyk

Proces „oligarchizacji” systemu partyjnego Ukrainy

Abstract: The process of „oligarchization” of the party system of Ukraine

In this article the author try to analyze the process of growing into financial-industrial groups in Ukraine’s political parties. She seeks to ascertain its causes and consequences. Analyzes the initial time of systemic transformations in Ukraine. Special attention is given to the time presidency of Leonid Kuchma (1994—2005), because he was the chief architect of the oligarchy of the economy and the political system of Ukraine.

Key words: oligarchization, economy system, political system, systemic transformations, party system

Wprowadzenie

Począwszy od lat dziewięćdziesiątych XX wieku i do dnia dzisiejszego ewolucja systemu partyjnego Ukrainy podążyła w kierunku stania się jednym z ogniw łączących państwo i duże grupy finansowo-przemysłowe (GFP), które powstały w trakcie nieprzejrzystej prywatyzacji. Zjawisko GFP można było zaobserwować, jak słusznie zauważył Anders Aslund, również w innych państwach poradzieckich (Rosja, Kazachstan)¹. Na Ukrainie stopniowo następowała „oligarchizacja” systemu partyjnego, co wiązało się z szerszym procesem zrośnięcia gospodarki i polityki. Partie polityczne na Ukrainie przez pierwsze trzynaście lat transformacji ustrojowej (1991—2004) nie mogły

¹ А. Аслунд: *Розбудова капіталізму. Економічні перетворення у країнах колишнього радянського блоку*. Київ 2003, s. 357.

w pełni realizować swoich podstawowych funkcji (społecznej, państwowo-publicznej, organizacyjnej²) w istotnym stopniu z uwagi na fakt, że rząd nie odzwierciedlał „składu politycznego parlamentu”³. Z tego powodu, jak stwierdził Andrzej Antoszewski, partie polityczne na Ukrainie nie mogły skupić się na rządzeniu. Na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku na Ukrainie dominowała idea rządu bezpartyjnego, który miał zajmować się wyłącznie działalnością gospodarczą, co było reliktem epoki radzieckiej. Konstytucja Ukrainy z 1996 roku wprowadziła rządy półprezydenckie (tzw. republika prezydencko-parlamentarna), dając uprawnienia głowie państwa do samodzielnego powoływania i odwoływania Gabinetu Ministrów Ukrainy. Partie polityczne zostały *de iure* odsunięte od kształtowania rządu, *de facto* ograniczone w możliwościach wywierania wpływu na proces przemian społeczno-politycznych i gospodarczych. Partie polityczne na Ukrainie są w słabym stopniu zinstytucjonalizowane z uwagi na fakt, że procesy demokratyzacji zmieniały się narastaniem tendencji autorytarnych. Osłabia partie także brak „stabilnych reguł gry politycznej w ramach systemu partyjnego”⁴. Działalność partii politycznych do 2001 roku była uregulowana *Ustawą o zrzeszeniu obywateli* z 16 czerwca 1992 roku, która określała również działalność organizacji pozarządowych oraz funduszy dobroczynnych. Status partii politycznych był zatem określony w dosyć ogólny sposób. *Ustawę o partiach politycznych Ukrainy* uchwalono dopiero 5 kwietnia 2001 roku.

Brakuje przepisów zapewniających audyt finansów partii politycznych. Ustawodawstwo ukraińskie nie zagwarantowało mechanizmów pełnej kontroli wykorzystania funduszy wyborczych przez partie, co wynika z praktyki kampanii wyborczych. Stwarza to szerokie pole do tworzenia się relacji patronacko-klientelistycznych między GFP a partiami. Grupy finansowo-przemysłowe pełnią funkcję patrona, a partie — klienta. W odniesieniu do partii politycznych Ukrainy możemy mówić o nieformalnej instytucjonalizacji z „wykorzystaniem mechanizmów klientelizmu politycznego”⁵. GFP podporządkowały swoim interesom partie polityczne, ugrupowania partyjne oraz ich liderów, aby zabezpieczyć swoje kapitały, zdobyte w nie do końca klarowny sposób. Podporządkowując i „prywatyzując” partie polityczne, GFP zdobyły instrumenty do ochrony swoich środków, a także dostęp do zasobów państwowych, co umożliwiło im powiększenie kapitałów. W ten sposób GFP przekształciły się w grupy polityczno-ekonomiczne (GPE — tzw. grupy oligarchiczne). Proces ten przebiegał pod patronatem prezydenta Leonida

² O funkcjach partii zob. A. Antoszewski: *Partie polityczne Europy Środkowej i Wschodniej*. Poznań—Wrocław 2005, s. 34—35.

³ Ibidem, s. 36.

⁴ R. Herbut: *Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych*. Wrocław 2002, s. 65.

⁵ Ibidem, s. 67—76.

Kuczmy⁶. A. Aslund w odniesieniu do Rosji i Ukrainy definiuje „oligarchę” jako bardzo zamożną osobę o rozbudowanych kontaktach politycznych, jaka stoi na czele konglomeratu przedsiębiorstw i ma ściśle kontakty z prezydentem⁷. W klasycznym ujęciu oligarchia (grec. „oligon” — kilka, „arche” — władza), czyli władza nielicznych jest formą rządu, w jakiej władza skupia się w rękach wąskiej grupy osób (oligarchów) i realizuje się w ich własnych interesach. A. Aslund uważa, że ukraińskich oligarchów należałoby określać jako plutokratów, gdyż skupiają się oni głównie na własnym wzbogaceniu się, a nie na rządzeniu państwem⁸. Według analiz zachodnich ekspertów gospodarka Ukrainy jest aktualnie kontrolowana przez kilka GFP („Tas”, „Prywat”, „Finanse i kredyt”, „SKM” i inne)⁹. Prowadzą one z sobą walkę o dostęp do zasobów państwa¹⁰, wykorzystując partie polityczne.

Celem postawionym w niniejszego artykule jest wyjaśnienie głównych przyczyn przekształcenia się partii politycznych w ośrodki realizacji interesów GFP. W celu osiągnięcia celu badawczego sformułowano następującą hipotezę: przeprowadzenie procesów przemian systemowych przez byłą nomenklaturę komunistyczną stworzyło dobre warunki do powstania GFP. Postawiono również następujące cząstkowe pytania badawcze: 1) Dlaczego prezydent L. Kuczma sprzyjał powstaniu GFP i następnie ich przekształceniu się w GPE?; 2) Jakie czynniki determinowały zwiększenie zainteresowania GFP partiami politycznymi pod koniec lat dziewięćdziesiątych XX wieku? Wykorzystana została metoda genetyczno-historyczna oraz analizy systemowej.

Uwarunkowania polityczne pojawienia się grup polityczno-ekonomicznych

W latach 1989—1991 na Ukrainie odbywała się walka obozu komunistycznego z antykomunistycznym. Partie, które powstawały, miały orientację antykomunistyczną, tzn. były opozycyjne wobec Komunistycznej Partii Ukrainy, będącej częścią Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego

⁶ Партийна система України: *Особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції*. „Національна безпека і оборона” 2010, nr 5, s. 3—9.

⁷ A. Aslund: *Comparative oligarchy: Russia, Ukraine and the United States* [http://www.ranepa.ru/files/images/news/conference/20-21-mar2006/aslund.pdf (dostęp: 13.07.2015)].

⁸ Ibidem.

⁹ Т. Супрун: *Олігархізм як політичне явище та його вплив на розвиток демократичного суспільства в Україні*. „Порівняльно-аналітичне право” 2015, nr 1, s. 35—36.

¹⁰ Ibidem, s. 36.

(KPU-KPZR). Oficjalna rejestracja partii politycznych rozpoczęła się po anulowaniu 24 października 1990 roku przez Radę Najwyższą Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (USRR) art. 6 Konstytucji USRR z 1978 roku (który potwierdzał monopol KPU-KPZR w życiu społeczno-politycznym). Zdecydowana większość tych partii powstała na bazie organizacji obywatelskich oraz tzw. zrzeszeń nieformalnych¹¹, które powstały w USRR podczas pieriestrojki w drugiej połowie lat osiemdziesiątych. Największym wśród ugrupowań antykomunistycznych był Ludowy Ruch Ukrainy (LRU), który został założony jako front narodowy 8—10 września 1989 roku w Kijowie, a 1 lutego 1993 roku został zarejestrowany jako partia polityczna. Istotnie wyróżniała się również prawicowa Ukraińska Republikańska Partia (URP), która została założona na podstawie Ukraińskiego Związku Helsińskiego. Pierwsze półwolne wybory parlamentarne odbyły się wiosną 1990 roku, i doprowadziły do zniesienia monopolu KPU oraz legalizacji zasady pluralizmu politycznego. KPU uzyskała w tych wyborach zdecydowaną większość mandatów. Ugrupowaniom antykomunistycznym udało się zdobyć ponad 100 mandatów i utworzyć opozycję parlamentarną. Pierwsze wolne wybory do Rady Najwyższej w niepodległej Ukrainie odbyły się dopiero 1994 roku. Mimo że działalność KPU została zawieszona 30 sierpnia 1991 roku, większość jej funkcjonariuszy złożyła legitymacje partyjne, zachowując mandaty deputowanych ludowych w Radzie Najwyższej już niepodległego państwa — Ukrainy. Na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku wśród organów władzy państwowej właśnie parlament Ukrainy był głównym orędownikiem podejmowania decyzji i wywierał kluczowy wpływ na przekształcenia własnościowe. Analiza składu deputowanych Rady Najwyższej Ukrainy I kadencji (lata 1990—1994) świadczy o zdominowaniu ilościowym przedstawicieli byłej partyjnej nomenklatury radzieckiej oraz aparatu gospodarczego. Według obliczeń Andrew Wilsona oraz Tarasa Kuzio mandat deputowanego w 1990 roku uzyskało: 95 przedstawicieli aparatu KPU, 60 pracowników ministerstw i departamentów, 67 dyrektorów przedsiębiorstw państwowych, 44 głów kolchozów i sowchozów, 19 przedstawicieli zarządu radzieckich związków zawodowych¹². W efekcie była nomenklatura KPU sprawowała rządy w sytuacji demontażu systemu komunistyczne-

¹¹ „Organizacja nieformalna” — organizacja nielegalna, gdyż nie było podstawy prawnej do tworzenia się i funkcjonowania zrzeszeń obywateli o orientacji światopoglądowej alternatywnej wobec komunistycznej, która posiadała monopol w życiu społeczno-politycznym. Według stanu na czerwiec 1989 r. w USRR funkcjonowało ok. 47 tys. różnych organizacji nieformalnych, wśród nich najwięcej było społeczno-politycznych (6957), ekologicznych (1946) oraz kulturalno-historycznych (1460). Zob. О. Бойко: *Україна у 1985—1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку*. Київ 2002, s. 56.

¹² T. Kuzio, A. Wilson: *Ukraine: perestroika to independence*. London 1994, s. 125—126.

go i wprowadzenia instytucji demokracji. Na Ukrainie postkomunistyczne elity rządzące przewodniczyły więc procesom transformacyjnym¹³. Pierwszym prezydentem Ukrainy został wybrany w 1991 roku Leonid Krawczuk, będący w latach 1988—1990 szefem oddziału ideologicznego Komitetu Centralnego KPU. Jednym z głównych sposobów przejścia starej politycznej elity w nowe realia polityczne na Ukrainie było tzw. przejście „poziome” — wejście w struktury nowych instytucji władzy. Pragmatyczne elity komunistyczne po puczu 19—21 sierpnia 1991 roku ogłosiły, że są „demokratami” i „reformatorami”, zwolennikami niepodległej Ukrainy i przeszkadzają im przedstawiciele konserwatywnej części KPU¹⁴. 24 sierpnia 1991 roku wsparli oni swoimi głosami w parlamencie Akt Niepodległości Ukrainy, a następnie mimo wielotysięcznych protestów społecznych zablokowali możliwość przeprowadzenia natychmiastowych wolnych wyborów parlamentarnych. Analiza składu Rady Najwyższej następnych kadencji wskazuje na to, że byli członkowie KPU stanowili jej znaczną część: 66% — w 1994 roku, 52% — w 1998 roku, 44% — w 2002 roku¹⁵. Tendencje spadkowe są związane przede wszystkim ze wzrostem liczby przedstawicieli struktur biznesowych w parlamencie Ukrainy¹⁶. Eksperti Centrum Badań Ekonomicznych i Politycznych im. A. Razumkova w 2003 roku przeprowadzili badania analityczne elity politycznej. Wyniki pokazały, że w latach 1991—2003 wśród osób, które piastowały stanowiska premiera, wicepremiera, sekretarza Rady Bezpieczeństwa i Obrony Narodowej, szefa Administracji Prezydenta, 73% wywodziło się z nomenklatury radzieckiej (partyjnej, gospodarczej, komсомolskiej), wśród osób obejmujących stanowiska przewodniczących terenowych struktur administracji państwowych takich osób było około 80%¹⁷.

Ugrupowania antykomunistyczne, jakie w pewnym stopniu przyczyniły się do uzyskania niepodległości przez Ukrainę, nie stały się aktywnymi podmiotami procesów transformacyjnych. Po rozpadzie Związku Radzieckiego rola partii antykomunistycznych, które znajdowały się na prawym biegunie sceny politycznej, w procesie transformacji systemu politycznego miała głównie wymiar symboliczny. Głównym ich osiągnięciem było zatwierdzenie symboli państwowych Ukrainy, a także nadanie językowi ukraińskiemu statusu jedy-

¹³ O specyfice tego modelu przemian zob. S.P. Huntington: *Trzecia fala demokratyzacji*. Warszawa 1995, s. 132—148.

¹⁴ В. Полохало, А. Слюсаренко: *Політичний процес і політична еліта*. „Політична думка” 1993, nr 1, s. 13.

¹⁵ Zob. І. Холіяд: *Трансформація еліт в політичних Україні та Естонії* [http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=392 (dostęp: 13.07.2015)].

¹⁶ В. Фесенко: *Вітчизняна політична еліта у контексті „проекту Україна”*. „І” 2006, nr 45, s. 45—56.

¹⁷ І. Жданов, Ю. Якименко: *Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти*. „Національна безпека і оборона” 2003, nr 9, s. 4.

nego języka oficjalnego. Oprócz tego przedstawiciele antykomunistycznych ugrupowań narodowo-demokratycznych odegrali rolę jednego z czynników legitymizujących władzę nomenklatury poprzez wejście do nowych struktur państwowych i wsparcie jej inicjatyw. Po uzyskaniu niepodległości ówczesna opozycja polityczna straciła poparcie społeczne głównie na skutek współpracy z władzą i kryzysu społeczno-gospodarczego. Roman Oficynskij twierdzi, że to przez małą liczebność w parlamencie narodowi demokraci zostali wchłonięci przez „byłych funkcjonariuszy KPU”¹⁸. Niezdolność ugrupowań antykomunistycznych do zaproponowania rzeczywistego alternatywnego programu zarówno gospodarczego, jak i społeczno-politycznego, skierowanego na rozwój państwa, przyczyniła się do obniżenia ich poparcia. Działacze narodowo-demokratyczni dosyć często wypowiedali się, tak: „najpierw zbudujemy niepodległą Ukrainę, a później weźmiemy się za reformowanie gospodarki, ustanowienie demokracji, praw człowieka”¹⁹. Wówczas pragmatyczna część byłej KPU przeprowadziła zmiany społeczne, ustrojowe, gospodarcze zgodnie z własnymi interesami. Byli komuniści-pragmatycy zasłaniając się hasłami i programami narodowych demokratów²⁰, przeprowadzili wraz z dyrektorami fabryk prywatyzację kluczowych przedsiębiorstw we własnym interesie, stając się elitą gospodarczo-biurokratyczną. Metody, sposoby realizacji polityki właściwe czasom radzieckim nie zostały zatem zmienione.

Partie lewicowe również nie potrafiły wyznaczyć trajektorii procesów transformacyjnych systemu politycznego Ukrainy. Tuż po ogłoszeniu „Aktu niepodległości Ukrainy” — jak już wspominaliśmy — doszło do wydania zakazu działalności KPU. Jej członkowie, którzy nie złożyli legitymacji partyjnych jesienią 1991 roku, założyli Socjalistyczną Partię Ukrainy (SPU), a w 1992 roku Chłopską Partię Ukrainy (ChPU). ChPU utworzona została przeważnie przez szefów kołchozów i sowchozów. W 1993 roku doszło do ponownego założenia Komunistycznej Partii Ukrainy (KPU). W efekcie kryzysu społeczno-gospodarczego na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku zaczął się renesans partii lewicowych na Ukrainie²¹. Jednak stopień odrodzenia lewicy, a także defragmentaryzacja w jej obozie nie pozwoliły partiom lewicowym stać się na czele przemian. W wyniku wyborów parlamentarnych w 1994 roku, które odbyły się według zasady większościowej (większość bezwzględna), większość deputowanych posiadających legitymacje partyjne reprezentowała ugrupowania lewicowe — 133 mandaty (partie prawicowe — jedynie 53 mandaty). Lewica nie zdobyła jednak większości

¹⁸ Р. Офіцинський: *Політичний розвиток незалежної України (1991—2004)*. Ужгород 2005, s. 170.

¹⁹ Ibidem, s. 169 i n.

²⁰ О. Гарань: *Від створення Руху до багатопартійності*. Київ 1992, s. 42.

²¹ О. Гарань, О. Майборода: *Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією*. Київ 2000, s. 28—32.

mandatów parlamentarnych (czyli co najmniej 226 deputowanych, pełny skład Rady Najwyższej — 450). Parlament został wówczas zdominowany przez tzw. bezpartyjnych, którzy zdobyli aż 227 mandatów. Oprócz tego podczas wyborów parlamentarnych w 1998 roku i prezydenckich w 1999 roku oraz agitacji w toku przygotowania się do referendum w 2000 roku²² partie lewicowe pokazały, że nie potrafią tworzyć sojuszy i prowadzić efektywnej polityki przedwyborczej, rozwiązywać konfliktów w swoim środowisku.

Pragmatycy z byłej nomenklatury radzieckiej dysponowali więc na początku przemian systemowych na Ukrainie szerokim polem manewru, natomiast rozproszone antykomunistyczne partie narodowo-demokratyczne czy stronnictwa lewicowe nie potrafiły stać się ich rzeczywistymi oponentami. Według Jurija Romanenki pierwszy prezydent Ukrainy L. Krawczuk (lata 1991—1994) zapełnił „legalizację roszczeń elit USRR do władzy po rozpadzie ZSRR”²³. Po uzyskaniu niepodległości przez Ukrainę w 1991 roku ukształtowały się pewnego rodzaju środowiska wywodzące się z nomenklatury partii komunistycznej, które miały dostęp do głównych środków (materiałnych, instytucjonalnych) państwa, a także zdolność oddziaływania na procesy gospodarcze oraz polityczne w kraju²⁴.

Na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku największy wpływ na realizację władzy państwowej miały grupy eksploatujące własność państwową (określano je jako grupy rentierskie). Należeli do nich „czerwoni dyrektorzy” (kierujący strategicznymi przedsiębiorstwami w okresie ZSRR) oraz szefowie kołchozów i sowchozów²⁵. Przejmowali oni kontrolę nad przedsiębiorstwami, jakie *de iure* należały do państwa. W celu zwiększenia własnego majątku wykorzystywali zamówienia państwowe i kredyty, dotacje i subsydia²⁶. Realizowali swoje interesy wraz z urzędnikami państwowymi wszystkich szczebli oraz bankierami²⁷. W okresie powstawania dużych grup przemysłowych część tzw. rentierów została przez nie wchłonięta, a część założyła własne GFP. Na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku powstały grupy,

²² Partie lewicowe opracowały swój projekt zmian do Konstytucji w opozycji do projektu prezydenta L. Kuczmy, który wyniósł on na referendum 16 kwietnia 2000 r. Partiom lewicowym chodziło zwłaszcza o zniesienie stanowiska Prezydenta. Jednakże nie dało im się zarejestrować własnych komitetów, które miałyby zająć się organizacją referendum, inicjatywa lewicy nie została zatem zrealizowana.

²³ Ю. Романенко: *Вторая украинская республика: от рассвета до заката*, [http://hvylya.net/interview/politics2/vtoraya-ukrainskaya-respublika-ot-rassveta-do-zakata.html (dostęp: 7.07.2015)].

²⁴ Р. Павленко: *Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід*. Київ 2001, s. 119 i n.

²⁵ Г. Касьянов: *Система владних відносин в сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія*. „Український історичний журнал” 2009, nr 1, s. 161.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

które pośredniczyły w sprzedaży surowców energetycznych przez Rosję i Turkmenistan Ukrainie. Działały one również „pod parasolem” urzędników państwowych. Zadłużenia tzw. pośredników na rynku paliw, powstające w efekcie różnych machinacji, spłacano z budżetu państwa. Następnie grupy zajmujące się surowcami skutecznie przekształciły się w GFP²⁸.

Grupy finansowo-przemysłowe i partie polityczne

W latach 1994—2005 centrum decyzyjne państwa znajdowało się w administracji prezydenta L. Kuczmy. Prezydent sprzyjał utworzeniu GFP, a następnie ich przekształcaniu w GPE, czyli grupy oligarchiczne, które tworzyły klany (do jednego klanu mogło wchodzić kilka grup). GPE stanowiły „konglomerat biznesmenów, polityków publicznych, biurokratów, połączonych związkami gospodarczymi, politycznymi, a nawet więzami rodzinnymi”²⁹. J. Romanenko stwierdził, iż prezydent sprzyjał mechanizmom prowadzącym do wyłaniania się oligarchów i umacniania ich pozycji w celu wyprowadzenia systemu gospodarczego Ukrainy z kryzysu i jego stabilizacji³⁰. W swoim orędziu do parlamentu pt. *Drogą radykalnych reform ekonomicznych* w październiku 1994 roku prezydent L. Kuczma podkreślił, że władza będzie poświęcać szczególną uwagę „utworzeniu Grup Finansowo-Przemysłowych jako ważnej części przemian gospodarczych na Ukrainie”³¹. Reformy L. Kuczmy polegały na szerokiej prywatyzacji. Przykładowo, jesienią 1994 roku został upubliczniony program prywatyzacji na 1995 rok. Według tego programu w 1995 roku miało zostać sprywatyzowanych 8 tys. dużych i średnich przedsiębiorstw i około 20 tys. — małych (w latach 1992—1993 sprywatyzowano jedynie 3,5 tys. przedsiębiorstw)³². Grupy finansowo-przemysłowe zostały utworzone przez wielkie ugrupowania biznesowe w drodze przejęcia kontroli nad całymi segmentami przemysłu ukraińskiego. Warunkiem sprzyjającym powstawaniu i rozwojowi dużych GFP był swoisty sposób prywatyzacji, jaki doprowadził do symbiozy własności i władzy, polityki i przedsiębiorczości. GFP wchłonęły w siebie grupy reprezentujące specjalistyczne gałęzie przemysłu, wywodzące się z gospodarki radzieckiej³³. Analitycy Ukraińskiego

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem, s. 167.

³⁰ Ю. Романенко: *Вторая украинская республика...*

³¹ Л. Кучма: *Шляхом радикальних економічних реформ*. 1994, s. 44—45.

³² Г. Касьянов: *Система владних відносин в сучасній Україні...*, s. 164.

³³ О. Лісничук, О. Сушко: *Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України?* Київ 2005, s. 9—11, 20—32.

Centrum im. Razumkowa zaznaczyli, że to proces nagromadzenia kapitału prywatnego w sposób sprzeczny z prawem spowodował utworzenie grup ściśle związanych ze strukturami władzy³⁴. Wrastając w politykę, stały się one grupami oligarchicznymi, skupiającymi zasoby gospodarcze oraz polityczne i zaczęły wywierać wpływ na społeczeństwo³⁵. Oligarchowie odróżniają się od dużych przedsiębiorców funkcjonujących w zachodnim systemie wolnorynkowym tym, że główny ich dochód pochodzi nie ze sprzedaży produktu, jaki wytwarzają, lecz z zasobów państwowych, do których uzyskali dostęp (tanie surowce, ulgi podatkowe, dotacje z budżetu państwa, ustawione przetargi podczas sprzedaży mienia państwowego, realizacji zamówień publicznych itp.). Relacje w ich środowisku oraz relacje z głową państwa przybrały charakter patronacko-klientelistyczny. Grupy oligarchiczne posiadają olbrzymi kapitał finansowy, który został skoncentrowany w bankach przez nie kontrolowanych³⁶.

Na początku 1999 roku oligarchowie stali się swoistą grupą społeczną o *stricto* określonych interesach³⁷ i zapewnili reelekcję L. Kuczmy w celu utrzymania swego statusu. Prezydent zadbał, aby konkurencja pomiędzy GPE nie doprowadziła do dominacji jednej z nich, zapewnił zatem stan równowagi pomiędzy grupami oligarchicznymi³⁸. W związku z tym Steven Levitsky, Lucan Way, Jurij Macijewski i Taras Kuzio definiują reżim polityczny w okresie prezydentury L. Kuczmy jako „autorytaryzm konkurencyjny”³⁹. W parlamencie za pośrednictwem tzw. partii centrowych były realizowane interesy oligarchów. Mimo istnienia instytucji właściwych demokracji „pole gry politycznej zostało wypaczone [przysposobione] na korzyść głównych aktorów”⁴⁰, czyli grup oligarchicznych.

Należy wspomnieć również o nieudanych próbach prawnego uregulowania działalności GFP. W swoim zarządzeniu z 27 stycznia 1995 roku prezydent zaproponował oficjalną definicję GFP — „osoba prawna funkcjonująca na podstawie statutu lub umowy, utworzona drogą zjednoczenia środków finansowych i własności przedsiębiorstw przemysłowych, banków oraz innych podmiotów działalności przedsiębiorczej, której nadaje się prawo pro-

³⁴ Ibidem, s. 16.

³⁵ Ibidem, s. 15—17.

³⁶ Ibidem, s. 8.

³⁷ Ibidem, s. 11—15.

³⁸ Ibidem.

³⁹ S. Levitsky, L.A. Way: *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge 2010, s. 4; J. Macijewski: *Pokusy autorytaryzmu*. „Nowa Ukraina” 2010, nr 9—10, s. 38; T. Kuzio: *Regime type and politics in Ukraine under Kuchma*. “Communist and Post-Communist Studies” 2005, No 38, s. 170.

⁴⁰ S. Levitsky, L.A. Way: *Competitive Authoritarianism: The Emergence and Dynamics of Hybrid Regimes in the Post-cold War Era* [http://sitemaker.umich.edu/comparative-speaker.series/files/levitsky_with_bib.pdf (dostęp: 12.06.2015)].

wadzenia działalności gospodarczej, naukowej, finansowej i komercyjnej⁴¹. Parlament nie zaakceptował tego zarządzenia. Następnie status GFP bezskutecznie próbowały uregulować Rada Najwyższa oraz rząd. Funkcjonowanie GFP przeniosło się zatem całkowicie na płaszczyznę relacji nieformalnych.

W latach 1994—1997 ukształtowały się regionalne GFP, przede wszystkim w obwodach dniepropietrowskim, donieckim, odeskim, w Kijowie i na Krymie⁴². W celu ochrony i powiększenia zdobytego kapitału potrzebowały one kanałów reprezentacji swoich interesów na poziomie centralnym. Największe aspiracje polityczne przejawiały grupy: dniepropietrowskie, donieckie oraz kijowska⁴³. Tworzyły one zatem własne lub „prywatyzowały” już istniejące partie polityczne, stając się GPE⁴⁴. „Prywatyzacji” partii politycznych towarzyszyła likwidacja wewnątrzpartyjnej demokracji, usunięcie z partii jej poprzednich liderów oraz pewnego rodzaju regionalizacja, gdyż prywatyzowała ją GFP, wywodząca się z określonego regionu. Zachodził proces wrastania GFP w struktury władzy wykonawczej, którą w pełni kontrolował prezydent L. Kuczma⁴⁵. Zdaniem Heorhija Kasjanowa ukształtowane zostały wówczas główne zasady „demokracji fasadowej” na Ukrainie, instytucje przedstawicielstwa politycznego (partie polityczne, parlament) stały się *de facto* reprezentantami interesów GFP⁴⁶.

W okresie prezydentury L. Kuczmy różne GFP wzięły udział w kreowaniu lub „prywatyzowaniu” następujących partii: Socjaldemokratycznej Partii Ukrainy (zjednoczonej) SDPU(z), Agrarnej Partii Ukrainy (APU), „Pracującej Ukrainy”, Partii Regionów, Partii „Solidarność” (która weszła do opozycyjnego wobec prezydenta L. Kuczmy bloku „Nasza Ukraina” Wiktora Juszczenki)⁴⁷. Przykładem tzw. prywatyzacji partii przez GFP była Socjaldemokratyczna Partia Ukrainy (zjednoczona). Powstała ona w kwietniu 1996 roku na bazie Socjaldemokratycznej Partii Ukrainy założonej w 1990 roku. Następnie stała się ona swoistą nadbudową kijowskiej GFP. Określano tę grupę jako „Siódmkę Kijowską”. W jej skład weszli znani jeszcze na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku biznesmeni: Bohdan Hubśkyj, Jurij Lach, Walentyn Zgurskij, Wiktor Medwedczuk, Jurij Karpenko,

⁴¹ Указ Президента України По фінансово-промислові групи nr 85/95 від 27 I 1995 [<http://www.nau.kiev.ua/nau10/ukr/getcnt.php?uid=1082.6472.0&nobreak> (dostęp: 12.06.2015)].

⁴² О. Валевський: *Державна політика в Україні*. Київ 2001, s. 97, 119—120, 238.

⁴³ E. Pflimlin: *Ukraine: une société bloquée*. „Le Monde Diplomatique” 1998, No 5, s. 8.

⁴⁴ А. Дорошенко: *Організована злочинність як фактор політичного процесу*. „Віче” 2000, nr 10, s. 90—112.

⁴⁵ Г. Касьянов: *Україна: 1991—2007. Нариси новітньої історії*. Київ 2008, s. 217.

⁴⁶ Ibidem, s. 18.

⁴⁷ О. Лісничук, О. Сушко: *Чи є політико-економічні групи...*, s. 16—17.

bracia Hryhorij i Ihor Surkisy⁴⁸. Grupa realizowała swoje interesy biznesowe poprzez concern „Sławutycz”. Finansową strukturą grupy był Ukraiński Bank Kredytowy (UKB)⁴⁹. SDPU(z) faktycznie została „sprywatyzowana” przez wymienionych biznesmenów „Siódemki Kijowskiej”. W 1998 roku przewodniczącym partii został W. Medwedczuk (piastował to stanowisko do 2007 roku), w latach 2002—2005 stał on również na czele administracji prezydenta L. Kuczmy. Członkiem tej partii, a także jednym z liderów był od 1998 roku pierwszy prezydent L. Krawczuk. Nie wszyscy jednak członkowie partii zgodzili się z jej „prywatyzacją” przez kijowską GPE. 13 organizacji obwodowych wyszło ze składu SDPU(z) i 3 października 1998 roku utworzyło Ukraińską Socjaldemokratyczną Partię (USDP), na której czele stanął Wasyl Onopenko. Przyjęła ona postawę opozycyjną wobec prezydenta L. Kuczmy. Przykładem partii, które zostały utworzone głównie przez GFP, były: „Pracująca Ukraina” oraz Partia Regionów. „Pracująca Ukraina”, założona w 1997 roku jako blok partii, reprezentowała interesy klanu dnipropietrowskiego (w tym grupy „Interpajp” należącej do zięcia prezydenta L. Kuczmy — Wiktora Pinczuka)⁵⁰. 26 października 1997 roku odbył się zjazd założycielski Partii Regionalnego Odrodzenia Ukrainy (PROU). Zadeklarowanym celem PROU było odrodzenie gospodarcze wszystkich regionów Ukrainy, co wynikało z jej nazwy. Była ona *de facto* wyrazicielem interesów donieckiej GFP, szczególnie „Grupy Rynata Achmetowa”⁵¹. 18 listopada 2000 roku PROU zjednoczyła się z Partią Solidarności Ukrainy, Partią Pracy, Partią „O Piękną Ukrainę”, Ogólnoukraińską Partią Emerytów Ukrainy i doszło do utworzenia Partii Regionalnego Odrodzenia „Pracująca Solidarność Ukrainy”. 3 marca 2001 roku partia zmieniła nazwę na Partię Regionów, jej prezesem został ówczesny szef Państwowej Administracji Podatkowej Mykoła Azarow, a w 2003 roku na czele partii stanął Wiktor Janukowycz, ówczesny premier (został powołany przez prezydenta L. Kucznię w 2002 roku i piastował to stanowisko do stycznia 2005 roku).

W momencie, gdy jedna z GPE próbowała skupić więcej środków i stać się alternatywnym wobec głowy państwa ośrodkiem decyzyjnym, prezydent natychmiast występował w roli tzw. moderatora, ograniczając posunięcia danej grupy. Poniekąd powodowało to przejście danej grupy oligarchicznej oraz partii reprezentujących jej interesy do opozycji wobec głowy państwa. Przykładem może być jedna z dnipropietrowskich GPE, na której czele stał Paweł Łazarenko. Dana grupa oligarchiczna zajmowała się pośredniczącymi barterowymi operacjami surowcami energetycznymi oraz produkcją rolniczą i przemysłową. P. Łazarenko, będąc premierem w latach 1996—1997, usiło-

⁴⁸ Ibidem, s. 16, 19, 76.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Г. Касьянов: *Україна: 1991—2007...*, s. 168.

⁵¹ Ibidem, s. 168—169.

wał wzmocnić wpływ własnej grupy oligarchicznej. W efekcie 2 lipca 1997 roku prezydent zdymisjonował go ze stanowiska premiera. Tuż po dymisji polityk ten stanął na czele Zjednoczenia Ogólnoukraińskiego „Hromada” (założonego w 1994 r.), które przeszło do opozycji wobec głowy państwa. Pierwszym jego zastępcą została Julia Tymoszenko związana z gazowo-transportową korporacją „Jedne Energetyczne Systemy Ukrainy”. P. Łazarenko na stanowisku premiera wspierał tę kompanię, co doprowadziło do jej monopolu na rynku gazu Ukrainy. Było to jedną z przyczyn jego dymisji. Liderzy „Hromady” obwiniali prezydenta L. Kucznię oraz rząd na czele z Walerijem Pustowojtenkiem (następca P. Łazarenki) odpowiedzialnością za wszystkie problemy gospodarcze państwa oraz kształtowanie reżimu autorytarnego na Ukrainie⁵². Podczas III zjazdu 27 września 1997 roku „Hromada” ogłosiła o utworzeniu tzw. opozycyjnego „gabinetu cieni”, w skład którego weszli zarówno deputowani, jak i działacze polityczni, społeczni nie dysponujący mandatami poselskimi⁵³. Na jego czele stanęła deputowana ludowa, były prezes korporacji „Jedne Energetyczne Systemy Ukrainy” J. Tymoszenko. W efekcie konfliktu między J. Tymoszenko a P. Łazarenką w partii doszło do rozłamu. 4 marca 1999 roku jej członkowie założyli w parlamencie frakcję „Bat’kiwszczyna”, a następnie 9 lipca 1999 roku odbył się zjazd założycielski Zjednoczenia Ogólnoukraińskiego „Bat’kiwszczyna”. Podczas II zjazdu partii 18 grudnia 1999 roku jego prezesem została J. Tymoszenko. W 2001 roku „Bat’kiwszczyna” stała się trzonem organizacyjnym opozycyjnego wobec prezydenta L. Kuczmy Bloku Julii Tymoszenko (BJuTy).

Apogeum konfliktu między prezydentem L. Kucznią i GPE pozostającymi na łasce głowy państwa z jednej strony a GPE, które usiłowały wbrew woli głowy państwa wzmocnić swój wpływ i zostały odcięte od środków państwowych — z drugiej stał się tzw. skandal kasetowy. 16 września 2000 roku zniknął dziennikarz, założyciel informacyjnego portalu internetowego Ukraińska Prawda Georgij Gongadze. Jego ciało znaleziono w lesie pod Kijowem. 28 listopada 2000 roku przewodniczący SPU Ołeksandr Moroz podczas posiedzenia Rady Najwyższej poinformował o istnieniu nagrań, wykonanych w gabinecie prezydenta przez jego ochroniarza Mykołę Melnyczenkę⁵⁴. Nagrania te wzbudziły podejrzenia, że ze zniknięciem i zamordowaniem dziennikarza mogą być związani prezydent L. Kuczma, przewodniczący administracji prezydenta Włodzimierz Łytwyn oraz minister ds. wewnętrznych Jurij Krawczenko. Wywołało to cały szereg akcji protestacyjnych (zor-

⁵² В. Піховшек, С. Конончук: *Розвиток демократії в Україні: 1997 рік*. Київ 1998, s. 23.

⁵³ Ibidem, s. 24.

⁵⁴ „На найвищих посадах в Україні, цілком ймовірно, перебувають кримінальні злочинці”. Виступ Олександра Мороза з трибуни Верховної Ради 28 листопада 2000 року [http://tovarish.com.ua/archive/1175/Na_naivysc.html (dostęp: 7.07.2015)].

ganizowanych przez komitety „Ukraina bez Kuczmy”, „O Prawdę”), przeprowadzanych w grudniu 2000 — marcu 2001 roku. J. Romanenko stwierdził, że z wybuchem tzw. skandalu kasetowego są związane GPE znajdujące się w konflikcie z głową państwa i usiłujące osłabić jej pozycję⁵⁵, co w efekcie skandalu zostało osiągnięte.

Uchwalenie w 1997 roku Ustawy o wyborach deputowanych ludowych Ukrainy, w której przewidywano ordynację większościowo-proporcjonalną, spowodowało rozpoczęcie procesu wzmocnienia pozycji partii w systemie politycznym. Według tej ordynacji przeprowadzone zostały wybory parlamentarne w 1998 roku i w 2002 roku. Po wyborach parlamentarnych w 1998 roku, a następnie w 2002 roku wzmocniła się pozycja partii w Radzie Najwyższej⁵⁶. Wskaźnik efektywnej liczby partii zbliżył się do średniego wskaźnika w państwach Europy Środkowej i Wschodniej. Na poziomie wyborczym wyniósł on 7,96, na poziomie parlamentarnym — 4,6⁵⁷. W wyborach parlamentarnych w 1998 roku po raz pierwszy odnotowano szeroki udział dużego biznesu (w kolejnych wyborach parlamentarnych było to stałą praktyką). Biznesmeni uzyskali mandaty, startując zarówno z list partii politycznych (blok „Pracująca Ukraina”, SDPU(z), „Hromada”, Ludowo-Demokratyczna Partia Ukrainy), jak i w okręgach jednomandatowych⁵⁸. Grupy biznesowe wzmocniły własne partie polityczne, kupując i „zawłaszczając” środki masowego przekazu (partie uzyskały możliwość przekazywania pozycji swoich gospodarzy przez ich media)⁵⁹. Przestrzeń informacyjna faktycznie całkowicie została podzielona przez GPE (oprócz Internetu). Największe grupy polityczno-ekonomiczne uzyskały pewną polityczną i gospodarczą samodzielność. Nastąpiła reorientacja GPE z prezydenta na parlament. Grupy oligarchiczne usiłowały wzmocnić rolę Rady Najwyższej w procesie decyzyjnym. W związku z tym GPE lobbowały za reformą polityczną — za przejściem od republiki prezydencko-parlamentarnej do parlamentarno-prezydenckiej (poprzez wzmocnienie pozycji parlamentu w ramach istniejącego systemu półprezydenckiego), proponowały również wprowadzenie parlamentarno-gabinetowej formy rządów. Dyskusja wokół reformy politycznej, a także kwestia sukcesji władzy po L. Kuczmie w 2004 roku stały się nowym impulsem do zainwestowania przez GFP w partie. Egzemplifikacją konkurencji pomiędzy najbardziej wpływowymi GPE⁶⁰ była rywalizacja organizowanych lub „sprywatyzowanych” przez nie partii politycznych. Sytuacja zaostrzyła się podczas kampanii prezydenckiej w 2004 roku, gdy

⁵⁵ Ю. Романенко: *Вторая украинская республика...*

⁵⁶ Г. Касьянов: *Україна: 1991—2007...*, s. 219.

⁵⁷ А. Романюк, Ю. Шведа: *Партії та електоральна політика*. Львів 2005, s. 285.

⁵⁸ Г. Касьянов: *Україна: 1991—2007...*, s. 168.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ С. Кульчицький: *Помаранчева революція*. Київ 2005, s. 46—50.

w decydującej walce o władzę zderzyły się GPE jednoczące się wokół prezydenta Leonida Kuczmy z grupami wspierającymi ugrupowania opozycji antyprezydenckiej (przede wszystkim grupy biznesowe Petra Poroszenki oraz Jewhenija Czerwonienki).

W wyniku „pomarańczowej rewolucji”, do której doszło w 2004 roku po sfalszowaniu wyników wyborów prezydenckich na korzyść W. Janukowycza, wprowadzono zmiany do Konstytucji. Na mocy tych zmian od 2006 roku partie polityczne, które wygrały wybory i stworzyły większość parlamentarną, uzyskały prawo do powoływania wraz z prezydentem rządu. Wybory parlamentarne w 2006 roku i przedterminowe wybory do Rady Najwyższej w 2007 roku odbywały się według ordynacji proporcjonalnej. Obowiązywała zasada „list zamkniętych”, jaka w praktyce wyrażała się w kształtowaniu list przez liderów partii i w głosowaniu wyborców na całe listy partyjne. Z tego powodu uściśliła się „współpraca” między przewodniczącymi partii a klanami oligarchicznymi. Prezydent przestał być „moderatorem” pomiędzy GPE. W okresie prezydentury W. Juszczenki (2005—2010) ten fakt zmotywował GFP jeszcze w większym zakresie do zaangażowania się w działalność parlamentarnych partii politycznych. Niektóre GFP jednocześnie „inwestowały” w kilka partii politycznych, szczególnie w trakcie kampanii wyborczych.

Główna rywalizacja toczyła się między trzema obozami politycznymi i związanymi z nimi GPE: 1) obóz prezydenta W. Juszczenki wraz z Partią „Nasza Ukraina”; 2) Blok Julii Tymoszenko (premier w latach 2005, 2007—2010); 3) Partia Regionów na czele z W. Janukowyczem (lider opozycji w latach 2005, 2007—2010, premier w latach 2006—2007)⁶¹. W związku z tym Sławomir Matuszak określa ten okres jako „pomarańczową demokrację oligarchiczną”⁶². Z kolei po objęciu stanowiska głowy państwa przez W. Janukowycza w reżimie politycznym Ukrainy widocznie wzrosła liczba cech właściwych reżimom autorytarnym. Prezydent W. Janukowycz przywrócił uprawnienia takie, jakie posiadał w okresie swojej prezydentury L. Kuczma. Jeszcze w większym stopniu niż jego poprzednik uzależnił od siebie GPE. Prezydent wraz z rządzącą Partią Regionów przeprowadzali proces koncentracji i centralizacji władzy. W tym okresie istotnie wzrosła rola polityczna jednej GPE kosztem pozostałych. Na czele tej grupy stał syn prezydenta Ołeksandr Janukowycz, w związku z czym określano ją mianem „Rodzina”⁶³. W efekcie „poszkodowane” przez prezydenta GPE wsparły Euromajdan — protesty społeczno-polityczne w latach 2013—2014 przeciwko rządowi W. Janukowycza. Prawie wszystkie partie polityczne uczestniczące w przedterminowych wyborach parlamentarnych w 2014 roku są

⁶¹ S. Matuszak: *Demokracja oligarchiczna: Wpływ grup biznesowych na ukraińską politykę*. „Prace OSW” nr 42, Warszawa 2012, s. 25.

⁶² Ibidem.

⁶³ Ibidem, s. 41—51.

w większym lub mniejszym stopniu związane z GFP i realizują ich interesy. W przedterminowych wyborach prezydenckich tegoż roku zwyciężył Petro Poroszenko stojący na czele dużej korporacji biznesowej i poniekąd określany również jako oligarcha.

Podsumowanie

Postawiona hipoteza robocza została zweryfikowana pozytywnie. Była nomenklatura komunistyczna swoimi działaniami doprowadziła do zaistnienia sprzyjających warunków tworzenia się grup finansowo-przemysłowych. Dominowała ona w Radzie Najwyższej I kadencji (1990—1994), zablokowała przeprowadzenie wolnych wyborów parlamentarnych tuż po uzyskaniu przez Ukrainę niepodległości. Wyznaczyła zatem trajektorie przemian społecznych, gospodarczych, politycznych, stosując metody wyniesione z czasów radzieckich. Zapewniła sprzyjające warunki do eksploatacji zasobów państwowych przez tzw. grupy rentierskie („czerwonych dyrektorów”, szefów kołchozów i sowchozów itp.), czym doprowadziła do pogłębienia obecnego kryzysu gospodarczego. Prezydent L. Kuczma w celu scalenia gospodarki wybrał model tzw. kapitalizmu oligarchicznego, sprzyjając powstawaniu grup finansowo-przemysłowych. Grupy te wykorzystywały partie polityczne do realizacji swoich interesów w parlamencie (np. uchwalenie korzystnych dla nich ustaw). Zainteresowanie GFP partiami wzrastało w miarę zwiększenia roli stronnictw politycznych w procesie decyzyjnym. Zależność finansowa partii od GFP doprowadziła partie do przekształcenia w swoiste grupy nacisku grup oligarchicznych w Radzie Najwyższej Ukrainy. Ostatecznie cały system partyjny został zoligarchizowany. Aktualnie prawie nie ma partii w ten lub inny sposób niezwiązanej z GFP. Trudne jest jednak ustalenie związków konkretnych GFP z określonymi partiami, gdyż nie został wprowadzony przejrzysty mechanizm finansowania stronnictw politycznych.